

ЎТМИШГА НАЗАР

3 ЖИЛД, 1 СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

ТОМ 3, НОМЕР 1

LOOK TO THE PAST

VOLUME 3, ISSUE 1

TOSHKENT-2020

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Мургазасва Раҳбар Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий Университети

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Жаҳон Тиллари Университети

"Ўтмишга назар" журнали тахририй маслаҳат кенгаши
редакционный совет журнала "Взгляд в прошлое"
Editorial Board of the Look to the past

Кебадзе Мадонна

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет (Грузия)*

Бурдиашвили Майя

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет (Грузия)*

Кожакеева Ляззат Темировна

*тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика университети,
Қозоғистон Республикаси*

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич

*тарих фанлари доктори, профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий Университети*

Бобожонова Дилором Бобожонова

*тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон
Жаҳон Тиллари Университети*

Зияева Доно Хамидовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎЗР ФА Тарих институти*

Аширов Адҳам Азимбаевич

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎЗР ФА Тарих институти*

Агзамова Гулчехра Азизовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎЗР ФА Тарих институти*

Халикова Раҳбар Эргашевна

*тарих фанлари доктори, профессор, Тошкент
давлат техника университети*

Ишанходжаева Замира Райимовна

*тарих фанлари доктори, профессор в.б.,
Ўзбекистон Миллий Университети*

Кобзева Ольга Петровна

*тарих фанлари доктори, профессор в.б.,
Ўзбекистон Миллий университети*

Одилов Аброр Анварович

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий университети*

Ерметов Аваз Абдуллаевич

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети*

Саипова Камола Давляталиевна

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети*

Джоробекова Айнура Эшимбековна

*тарих фанлари номзоди, профессор, Тошқи
ишлар вазирлиги қошидаги Дипломатия
академияси, Қозоғистон Республикаси*

Ульжаева Шохистахон Мамажоновна

*тарих фанлари доктори, Тошкент Кимё -
Технология Институтида*

Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амир Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

МУНДАРИЖА \ СОДЕРЖАНИЕ \ CONTENT

1.Муртазаева Раҳбар, Адиллов Аббор, Саипова Камола ЎРТА ОСИЁДА ТОЛЕРАНТЛИК ТАМОЙИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ (ҚАДИМГИ ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАР МИСОЛИДА).....	4
2.Эргашева Юлдуз ЎЗБЕКИСТОНДА "МАДАНИЙ ИНҚИЛОБ" СИЁСАТИ ВА УНИ АМАЛГА ОШИРИШ УСУЛЛАРИ.....	22
3.Абдуллаев Диёржон АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ХАЙРИЯ ВА ҲОМИЙЛИК ФАОЛИЯТИ.....	30
4.Bakhtiyorzoda Oydinhon ZAMONAVIY BOSQICHDA O'ZBEKISTON OLTIN QAZIB OLISH SANOATINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI.....	37
5.Комилов Ойбек ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА СУҒОРИШ ИШЛАРИНИНГ ПАХТАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАНЛИГИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ (XX АСРНИНГ 50-70-ЙИЛЛАРИ МИСОЛИДА).....	42
6.Маткаримов Хамиджон ХОРАЗМ ВОҲАСИДА ҚАДИМГИ ДАВРГА ОИД АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ.....	49
7.Махмудов Бехзод ҚАРЛУҚ-ҚОРАҲОНЛАР ДАВЛАТИНИ ЮЗАГА КЕЛИШИНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ОМИЛЛАРИ.....	59
8.Рузматова Шаходат Қўқон хонлиги ҳудудидаги шаҳарлар ва аҳолининг ГЕОГРАФИК ЖОЙЛАШУВИ.....	66
9.Ҳамаев Нодирбек ТУРКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИГА ҚАРШИ ҚУРОЛЛИ ҲАРАКАТ ("YENI TÜRKİSTAN" ВА "YAŞ TÜRKİSTAN" МАТЕРИАЛЛАРИ АСОСИДА).....	72
10.Тажимирзаев Элёрбек ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ҚИШЛОҚ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МАДАНИЙ-МАИШИЙ ТУРМУШ ТАРЗИ МАСАЛАЛАРИ (1960-1980 ЙИЛЛАР).....	79
11.Эгамбердиева Нигора АМУДАРЁНИНГ ҚУЙИ ОҚИМИДА СУНЪИЙ СУҒОРИШ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ (МИЛ.АВВ.VIII- МИЛОДИЙ IV АСРЛАР).....	85
12.Абдулхай Гулчехра ТУРКИСТОН АССР: ҚАНДАЙ ДАВЛАТ БЎЛИШИ КЕРАК ЭДИ?.....	96

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Муртазаева Раҳбар Ҳамидовна,
Тарих фанлари доктори, профессор.
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети,
Тошкент, Ўзбекистон (rhmyrt@rambler.ru)

Адилов Аббор,
Тарих фанлари номзоди, доцент
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети, Тошкент, Ўзбекистон (Odilov@mail.ru)

Саипова Камола
Тарих фанлари номзоди, доцент
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети, Тошкент,
Ўзбекистон (kamola_nuz@rambler.ru)

ЎРТА ОСИЁДА ТОЛЕРАНТЛИК ТАМОЙИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ (ҚАДИМГИ ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАР МИСОЛИДА)

For citation: Murtazaeva Rahbar, Adilov Abror, Saipova Kamola. FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLES OF TOLERANCE IN CENTRAL ASIA(ON THE EXAMPLE OF ANCIENT AND EARLY MIDDLE AGES). Look to the past. 2020, vol. 1, issue 3, pp. 4-21

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-1-1>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада муаллифлар қадимги ва илк ўрта асрларда Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаёт соҳасида толерантлик тамойилининг юзага келиши ва ривожланиши масаласининг тарихий аспектини ёритганлар. Масаланинг тарихий аспекти шу пайтга қадар халқаро доирасида нашр қилинмаган.

Калит сўзлар: Ўрта Осиё, толерантлик, қадимги давр, илк ўрта асрлар, ҳудуд, зардуштийлик, христианлик, буддизм.

Муртазаева Раҳбар Ҳамидовна,
Доктор исторических наук, профессор.
Национальный университет Узбекистана

имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
(rhmyrt@rambler.ru)

Адилов Аброр,

Кандидат исторических наук, доцент.

Национальный университет Узбекистана
имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан

(Odilov@mail.ru)

Саипова Камола

Кандидат исторических наук, доцент.

Национальный университет Узбекистана
имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан

(kamola_nuz@rambler.ru)

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРИНЦИПОВ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ (НА ПРИМЕРЕ ДРЕВНЕГО И РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ)

АННОТАЦИЯ

В данной статье авторами освещены исторические аспекты формирования и развития принципов толерантности в социально-политической и духовной жизни древности и раннем средневековье у народов Средней Азии. Исторические аспекты данной проблемы до настоящего времени не были опубликованы в международных изданиях.

Ключевые слова: Средняя Азия, толерантность, древний период, раннее средневековье, территория, зороастризм, христианство, буддизм.

Murtazaeva Rahbar Hamidovna,

Doctor of historical sciences, professor.

National University of Uzbekistan named
after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan

(rhmyrt@rambler.ru)

Adilov Abror,

Ph.D. in History, Associate Professor,

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan,
Tashkent, Uzbekistan (Odilov@mail.ru)

Saipova Kamola

Candidate of historical sciences, associate professor.

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan,
Tashkent, Uzbekistan (kamola_nuz@rambler.ru)

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLES OF TOLERANCE IN CENTRAL ASIA (ON THE EXAMPLE OF ANCIENT AND EARLY MIDDLE AGES)

ABSTRACT

In this article, the authors highlighted the historical aspects of the formation and

development of the principles of tolerance in the socio-political and spiritual life in antiquity and the early Middle Ages among the peoples of Central Asia. The historical aspects of this problem have not yet been published in international publications.

Index Terms: Central Asia, tolerance, the ancient period, the early Middle Ages, territory, Zoroastrianism, Christianity, Buddhism.

1. Долзарблиги:

ХХ аср охирларига келиб дунёда рўй берган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий характердаги ўзгаришлар глобаллашув жараёни янада илгари сурди. Натижада, "совуқ уруш", мафкура ва тизимлар ўртасидаги курашлар ўрнига терроризм, экстремизм, гиёҳвандлик, ижтимоий-маънавий соҳада умуминсоний қадриятлар, оила институтига путур етиши, "оммавий" деб аталмиш "маданият"нинг ёшлар ҳаётига кириб келиши рўй бера бошлади. Бир вақтнинг ўзида жаҳонда ирқий, диний, ҳудудий, этник аснодаги можароларнинг авж олиши, аҳоли сонининг ортиши у билан боғлиқ озиқ-овқат маҳсулотлари ва ичимлик сувига бўлган эҳтиёжнинг ортиши, қурғоқчилик, атроф-муҳит билан боғлиқ экологик муаммоларнинг кескин тус ола бошлаши - буларнинг барчаси дунёнинг турли чеккаларида рўй бераётган гуманитар катаклизмларда ўз аксини намоён этмоқда. Шунингдек, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан қудратли давлатларнинг дунё геосиёсий майдонида етакчилик қилишга қаратилган ҳаракатлари турли низо ва урушларга ҳам сабаб бўлмоқда. Оловли ва хатаарли ҳудудлардан оммавий тарзда қўчиб келаётган мигрантлар билан боғлиқ жараёнлар ҳам афсуски, силлик кечмаяпти.

Мана шундай бир кескин ва таҳликали, иккинчи томондан зиддиятли ва мураккаб даврда яшаётган инсоният учун ўзаро мурося қилиш, ўзгача фикрловчи, бошқа тил, дин, ирқ, жинсидаги кишиларга нисбатан ҳурмат, сабр-тоқатли ва ҳамжиҳат бўлиш, яъни толерантлик тамойилига бўлган эҳтиёж ХХI асрда тобора катта аҳамият касб этмоқда.

Масаланинг умумбашарий доирадаги долзарблик жиҳатидан келиб чиққан ҳолда 90-йиллардаёқ кенг жамоатчилик, халқаро ташкилотлар унга тегишли эътибор қаратдилар. Хусусан, 1995 йил 16-ноябрда ЮНЕСКО томонидан "Толерантлик тамойиллари Декларация"си қабул қилинди. Ушбу Декларацияни ҳозирда 190та давлат, жумладан Ўзбекистон ҳам имзолаган.

Декларация ҳозирда дунё миқёсида ҳар қандай диний, ирқий камситиш, ҳар қандай экстремистик, террористик ғояларнинг олдини олиш, бартараф этиш жараёни учун ғоявий-услубий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Таъқидлаш жоизки, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёт бобида муҳим муҳим роль ўйновчи толерантлик мамлакатлар ичидаги сиёсий барқарорлик, миллатлараро ва динлараро тотувликни таъминлашда муҳим ўринни эгалайди. Шу ўринда, Ўзбекистон тажрибаси, масаланинг тарихий аспектини ўрганиш катта илмий ва амалий аҳамият касб этади. Зеро, 2017 йил сентябрда Ўзбекистонда бўлган БМТ Бош котибининг ёрдамчиси Аҳмад Шавқий бу борадиги тарихий тажриба жаҳон халқлари учун ҳам "ўрганишга арзигулик тарихий тажриба" эканлигини алоҳида қайд этган эди. Ўзбекистон, қадимий Мовароуннаҳр замини қадимдан бағрикенглик тамойили қарор топган ўлка эканлиги, бу анъана ХХI асрда ҳам эволюцион тарзда давом этаётганлиги 2018 йил августда Нью-Йоркда диний бағрикенглик масаласига бағишланган халқаро анжуманда ҳам эътироф этилди. Анжуманда қатнашган 80дан зиёд давлатлар бағрикенглик бобида Ўзбекистон тажрибасини ҳақли равишда

эътироф этдилар.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий-мантиқий таҳлил, кетма-кетли, холислик тамойиллари асосида ёритилган. Қадимги даврдан - эрамининг XVI асрига қадар Ўрта Осиёда рўй берган ижтимоий-сиёсий, маънавийжараёнларда толерантликнинг ўрни, масаланинг тарихий аспекти кўрсатилган. Ўрта Осиё миқёсида қадимги ва ўрта асрлар толерантлик тарихи, масаланинг у ёки бу жиҳатлари ўзбекистонлик олимлар Ф.Буряков (Buryakov 2011), А.Сагдуллаев (Sagdullaev 2018), Р.Муртазаева (Murtazayeva 2010, 2016; Murtazayeva, Doroshenko, Saipova2018; Murtazayeva, Doroshenko, Inoyatova, Saipova 2018; Ata-Mirzaev, Gentshke, Murtazayeva 2010), М.Филанович (Filanovich 2011), А.Одилов (Odilov 2019), К.Саипова (Saipova2018) ва бошқаларнинг қатор асарлар ва мақолаларда ўз аксини топган.

Ўзбекистонда миллатларо муносабатлар, толерантлик тарихи масаласи 2006 йилдан буён Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги "Миллатлараро тотувлик ва бағрикенглик" илмий маркази томонидан ўрганилиб келинмоқда. Ўтган 13 йил давомида марказ томонидан жами 6 халқаро (Ethnodemographic processes in Uzbekistan. - Tashkent, 2005. Book I. - 18.9 pp.; Book II. - 13 pp; Urbanization processes in Uzbekistan: history and modernity. - Tashkent, 2010. Part I. - 20 pp; Part II. - 14 pp; Interethnic relations and tolerance in Uzbekistan: historical experience and modernity. - Tashkent, 2016 .- 18 pp.) ва 7та республика (Interethnic relations in Uzbekistan: history and modernity. - Tashkent, 2003. - 29.5 pp.; Tolerance is the basis of the stability of society. - Tashkent, 2003. - 18.5 b.t.; Tolerance in the upbringing of youth is a requirement of time. - Tashkent, 2008. - 20 b.t.; Innovations in the History of Uzbekistan: Theory and Practice. - Tashkent, 2013. - 25 p.; Strengthening peace, security and inter-ethnic harmony in Uzbekistan is the basis for the country's development. - Tashkent, 2013.- 17,25 p.; The role and place of public diplomacy of Uzbekistan in strengthening friendship and cooperation with the world community.- Tashkent, 2017. - 13.75 p.) илмий-амалий конференция ўтказган.

Шунингдек, 2017 йилдан буён марказ "Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ва маънавий тараққиётида толерантлик тамойилининг тутган ўрни (қадимги даврдан то ҳозирги вақтга қадар)" мавзусидаги грант лойиҳаси доирасида ҳам илмий-тадқиқот ишларини амалга оширмоқда.

3. Тадқиқот натижалари:

Толерантлик (бағрикенглик) чуқур тарихий илдизларга эга бўлиб, турли даврлар жамияти ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Бағрикенгликнинг шаклланиши ибтидоий жамият даврида инсоннинг ўзини, оламни билишга интилиши ва дунёқарашининг кенгайиб бориши, эътиқод, урф-одатлар, тасвирий санъат ва маънавий маданиятнинг вужудга келиши натижасида бошланган.(Sagdullaev 2018)

Олис даврларда, табиий кучларга сифиниш пайдо бўлган даврларда атроф-муҳитда рўй берган инсон учун фойдали ва аксинча зарарли ҳодисалар, одамларнинг мифологик қарашларида эзгу ва ёвуз кучларнинг сай-ҳаракатлари деб баҳоланган. Ёвуз кучлардан одамлар кўрқишган, уларни ўзларига мойил қилиш учун қурбонлик келтирган, эзгу кучлар эса, уруғ аъзоларининг ҳомийлари сифатида қадрланиб, уларга сажда қилинган (Pershits, Mongayt, Alekseev 1968).

Таъкидлаш лозимки, Ўрта Осиё жаҳон цивилизация ўчоқларидан бири ҳисобланади. Мил. авв. III - мингйиллик охирилари - II - мингйилликнинг бошларида минтақанинг жанубий вилоятлари - Марғиёна ва Бақтрия ҳудудларида илк

давлатчилик ва шаҳарсозлик маданияти шаклланади. Бронза даврига оид мазкур цивилизация "Окс (Амударё) цивилизацияси" деб эътироф этилган (Lamberg-Korlovsky 1990).

Ўрта Осиё тарихининг хусусияти шундан иборатки, ҳали олис ўтмишлардаёқ маҳаллий аҳоли таркиби турли даврларда нафақат ички ўсиш ҳисобига, балки ташқи миграциялар эвазига ҳам кенгая борган. Археологик маълумотларининг гувоҳлигига қараганда миграция жараёнлари энеолит ва бронза даврига келганда айниқса кучайди. Бу даврда қадимги зироатчиларнинг Копеттоғ олди, Мурғоб дарёси этаклари, Шимолий Афғонистон ҳамда Сурхон ва Зарафшон воҳаларига кенг жойлашуви қайд қилинади (Sarianidi 1975; Askarov, Shirinov 1993). Шунингдек, Белужистон ва Хараппа аҳолисининг Афғонистоннинг жануби ва Ҳинд дарёси водийсидан Панж дарёси ҳавзасига босқичма-босқич сингиб кетишини ҳам таъкидлаш жоиз (Gardin, Lyonnet 1974-1978). Мил. авв. II мингйилликнинг иккинчи ярмида чорвадор аҳолининг Уралбўйи, Марказий Қозоғистон ва Фарбий Сибир даштларидан Ўрта Осиёга жадал силжиши бошланади. Шундай қилиб, Ўрта Осиёнинг энг қадимги тарихи қабилавий миграциялар, турлича иқтисодий ва маданий асосдаги қабилалар ўртасидаги ассимиляция жараёнлари ҳамда узоқ давом этган ўзаро маданий ҳамкорлик билан тавсифланади. (Sagdullaev 2018) Бундай шароитда бағрикенглик мезонлари янги асосларда ривож топган.

Қадимги миграцияларнинг асосий сабаблари экологик, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий таъсирида рўй берган (Gardin, Lyonnet 1978-1979), жумладан, ўзлаштирилган ҳудудларда аҳоли сонининг кескин ўсиб бориши, ҳосилдор ерлар, сув манбалари ва чорва боқиш учун яйловларнинг камчилиги, иқлимнинг кескин исиб кетиши, қурғоқчилик ва Месопотамия цивилизациялари мисолида - бу ўзаро рақобатчилик, серҳосил ерлар ва савдо йўлларни эгаллаш учун шаҳар - давлатларнинг ўртасидаги урушлар бўлган (Yoffie 1978).

Мил.авв. III мингйилликнинг охирида Олд Осиё ҳудудларида (Сурия, Аккад, Шумер) босқинлар ва ҳарбий тўқнашувлар авж олган. Ҳаёт учун хавfli бундай шароитда тинч аҳолининг катта қисми, яъни йирик ўтроқ жамоалар аъзолари, ўз ҳудудларини тарқ этишга мажбур бўлади. Бунга ўхшаш оммавий кўчиш мобайнида, мигрантларнинг миқдори қадимий йўлларида жойлашган вилоятлар аҳолиси эвазига ошиб борган.

Олис юртлардан кўчиб келган аҳоли гуруҳлари қуйи Мурғоб дарёсидаги Марғиёнада деҳқончиликка қулай, аҳоли томонидан ўзлаштирилмаган, бўз ерларга келиб жойлашган. Мазкур даврда воҳа сув манбаига сероб эди, чунки Амударёнинг сувлари Калиф Узбойи ўзани орқали Мурғоб воҳасига етиб борган, Мурғоб дарёси Амударёнинг қадимий ирмоғи бўлган.

Ўзлаштирилган ерларда бир вақтнинг ўзида кўп сонли манзилгоҳларга асос солинади, шунингдек мигрантлар воҳа чегараларидан чиқиб, Шимолий Афғонистонда қуйи Балхоб воҳаси, Жанубий Ўзбекистонда Ўланбулоқсой ҳамда Шеробод воҳаларида жойлашиб, бу ердан улар Бухоро воҳаси, юқори Зарафшон (Панжикент атрофлари), Шарқий Фарғона (Atanbaeva, Rogozhinsky, Murphy 2006), ҳамда Тарим дарёси (Шарқий Туркистон) ҳавзасига йўл олганлар (Sarianidi 2010). Шунингдек, Окс цивилизация вакиллари шимоли-шарқий Афғонистон орқали Ҳинд водийсига етиб бориб, мазкур заминда Хараппа маданиятининг анъаналари Бақтрия- Марғиёна, яъни Окс цивилизациясининг маданий инновацияларига алмашади (Sarianidi 1990). Таъкидлаш жоизки, бундай узоқ масофадаги бронза

даври миграциялари тинч шароитда амалга оширилган. Қабилалар томонидан ўзлаштирилмаган дарё воҳаларидаги қўриқ ва бўз ерлар ҳамда тоғолди ва даштларда кенг яйловларнинг сероблиги туфайли, мигрантлар рақибларни деярли билмаган. (Sagdullaev 2018)

Ўрта Осиё минтақасининг муҳим географик шароитдаги маданий-иқтисодий йўллар чорраҳасида жойлашуви сабабли, бу замин илғор ихтиролар, маданий ютуқларни ривожлантириш масканига айланди.

Умуман олганда, қадимда рўй берган трансминтақавий миграция жараёнлари, цивилизациянинг янги марказлари тараққий топиши омили сифатида талқин қилинади. Бу борада халқларнинг автохтон ривожланиши ва миграцияларнинг ўзаро алоқалдорлиги ва таъсири масаласига эътибор бериш лозим. Миграциялар, кўп ҳолларда, тил, эътиқод, маданият, ахлоқий ва маънавий қарашларнинг ўзгаришига олиб келиб, жамиятнинг тараққиётига хизмат қилган (Rtveladze 2005; Mavlonov 2008).

Шу қаторда, қадимги халқларнинг ўзаро муносабатларига, инсонпарварлик ва бағрикенгликка катта таъсир қилган салбий омилларни қайд этиб ўтиш керак. Улар, биринчи галда, зўравонлик, ҳарбий босқинлар ва урушлар билан боғлиқдир.

Ўрта Осиё халқлари тарихига оид илк ёзма манба "Авесто" ва археологик маълумотларга кўра, мил.авв. VIII-VII асрларга келиб минтақанинг дашт ва тоғлиқ жойларида яшовчи кўчманчи чорвадор қабилалари ҳарбий соҳа ва яроғ-аслаҳаларни ишлаб чиқаришда (ҳарбий болталар, ханжарлар, бронза найзалар ва ўқлар) катта муваффақиятларга эришиб, уларнинг суворий қўшинлари ўтроқ зиротчи аҳолига таҳдид солади. Мазкур даврда ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш мақсадида (деҳқончилик воҳалар ҳудудини ҳимоя қилиш) катта муҳофаа ишлари амалга оширилиб, мустақкам қалъа-марказларидан воҳалар аҳолиси учун бошпана, жамоалар мулкнинг асосини ташкил этувчи чорва подалари учун пана жой сифатида фойдаланилган. Бундай қалъалар археологлар томонидан Марғиёна, Бақтрия, Суғд ва Хоразм воҳаси ҳудудларида топиб текширилган. (Sagdullaev 2018)

Зардуштийлик фалсафаси бўйича, эзгулик ва ёвузликнинг курашида инсонга алоҳида ўрин ва имкониятлар яратилади. Инсонда эзгу ният ҳамда фикр-ҳаёллари инсоний бўлиши керак, у ҳаётни бузиш, вайрон этиш эмас, балки одамлар ўртасида бағрикенгликка доир яхши муносабат, эҳтиром ўрнатиш, бунёдкорлик ва борлиқни гўзаллаштириш ҳамда борлиқдаги ҳаётни мукаммаллаштиришга қаратилган амаллар билан машғул бўлмоғи лозим.

Зартуштранинг насиҳатларига кўра, инсон учун фароғатли ҳаёт - нотаниш, ҳаёлий жаннатда эмас, балки унга таниш, қадрдон, жонли дунёда бўлиши лозим. Шу боис, "Авесто" оилани, фарзандларни, уй-жойни асраб-авайлашга даъват этади: "Кимнинг уй-жойи бўлса, у уйсиз бехонумон одамдан яхшироқдир". (Sagdullaev 2018)

"Авесто" юксак ахлоқ, инсонпарварлик, покиза виждон, марҳаматлилик, инсонга ва она заминга нисбатан доимий ғамхўрликни тарғиб этади. Бугунги кунда ҳам "Авесто" фалсафаси долзарбдир. У инсониятнинг ёруғ келажагига, адолат тантанасига ишонч ва умид бағишлайди.

Жаҳонда илк глобаллашув жараёни мил. авв. VI аср ўрталарида Форс подшолиги - Аҳамонийлар давлатининг шаклланишига тўғри келади. Юнон тарихчиси Геродотнинг айтишича, бу йирик полиэтник давлат, шоҳ Доро I даврида 80-та қабил ва элатларни ўз таркибида бирлаштирган. У подшолик - монархия бўлиб,

шоҳнинг чегараланмаган ҳукмронлигига ҳамда ҳарбий - маъмурий бошқарувга асосланган.

Аҳамонийлар давлатида турли ирқлар, тиллар ва маданиятларга мансуб, динлари ҳилма-ҳил халқлар истиқомат қилган. Бундай ранг-баранг этномаданий шароитда толерантлик муҳим аҳамият касб этган.

Форс шоҳлари ички низолар ва ғалаёнларни ҳамда ўзларига қарши қўзғолонларнинг олдини олиш мақсадида этнослараро муносабатлар сиёсатига алоҳида эътибор берганлар. Аҳамонийлар даври турли халқларнинг этномаданий ассимиляцияси ва уларнинг диний тасаввурларининг қоришиб кетиши билан изоҳланади. Подшоликда турли халқлар вакилларида иборат ҳарбий колониялар бунёд этилиб, давлатнинг ҳунармандчилик устахоналарида ва оммавий бинокорлик ишларида салтанатнинг барча ўлкаларидан келиб чиққан ҳунармандларнинг кучларидан фойдаланилган. Шунингдек, подшоликнинг марказий ва чекка вилоятлари - сатрапияларга алоҳида қабилалар ва элатлар кўчирилган (Dandamaev, Lukonin 1980).

Аҳамонийлар даврида Эрон, Элам, Иккидарё оралиғи (Месопотамия) ва Миср шаҳарларида (Суза, Бобил, Мемфис ва бошқ.) турли халқлар вакиллари (финикияликлар, мисрликлар, юнонлар, арманлар, яҳудийлар, араблар, ҳиндлар ва ҳ.к.), жумладан, ёзма манбаларда тилга олинган ўртаосиёликлар (хорасмийлар, саклар, бақтрияликлар) биргаликда истиқомат қилганлар (Kent 1953; Dandamaev 1982).

Этник ва маданий жараёнлар мавзуси давомида юнонларнинг халқаро муносабатларидаги ўрни ва аҳамияти ҳақида ҳам бироз сўз юритиш лозим. Аҳамонийлар даврида Эронда истиқомат қилган юнонлар ҳам оз эмасди. Форслар юнон ҳунармандлари, бинокорлар, табиблар, ҳайкалтарошлар, олимлар, лашкарлар ва жангчилар ҳизматидан кенг фойдаланганлар. Форс тилини билган кўпгина юнонлар таржимон вазифасини бажарганлар ва аксинча, форслар юнон тилини ўрганганлар. Тарихчи Курций Руфнинг далолат беришича, Аҳамонийлар сулоласининг охириги ҳукмдори Доро III юнон тилини билган ва форс кўшинлари таркибида ҳизмат қилган юнон жангчилари билан таржимонсиз эркин сўзлашган (Curtius Rufus).

Турли тилларда ёритилган манбалар далолат беришича (бобил, қадимги форс, оромий, юнон) узоқ юртлардан келиб чиққан халқлар вакиллари Шарқ цивилизацияларининг қадимги марказларида маҳаллий аҳоли билан биргаликда яшаганлар. Уларнинг анъаналари, урф-одатлари, тили ва маросимлари ўзаро алоқаларга тўсқинлик қилмаган. Турли халқлар бир-бирининг дини ва дунёқарашларига ҳурмат билан қараганлар (Sagdullaev 2018). Янги ҳудудий ва маданий шароитдаги ижтимоий ва иқтисодий ҳаётга мосланиш учун ирқий ва диний тўсиқлар бўлмаган. Аралаш никоҳлар асосида ассимиляция жараёнлари ривожланган.

Шу ўринда антик давр тарихчиси Геродотнинг бағрикенглигидан ҳам сабоқ олиш мумкин. Тарихчи ўзга халқларнинг маданияти, эътиқоди, урф-одатлари ҳақида ёзиб қолдирар экан, уларнинг маънавий қадриятларига заррача, нописанд, беҳурматлик билан қарамайди ёки Шарқ халқларига нисбатан юнон маданиятини устун қўймайди.

Македониялик Александрнинг Форс подшолигига қарши юришлари натижасида (мил.авв.334-325 йиллар), Македония, Кичик Осиё, Миср, Сирдарё ва Ҳиндистонгача қайд этиш лозимки, бўлган ҳудудда Александр Македонский ўз

олдида амалга ошмайдиган мақсад қўйган. Бу ойкумена - аҳоли истиқомат қилган дунё чегараларига етиб бориш ва қадимги тарихчи Плутархнинг айтишича, жаҳон халқларини бир қонунга тобе қилиб ҳамда бир умумий давлатга тўплаб, инсонларни бир ягона этнос - халққа бирлаштириш эди.

Тадқиқотчиларнинг ёзишича, мил. авв. 324 йилда Александр этник қўшилиш ғоясини рўёбга чиқаради. Мазкур ғояга кўра, бир халқнинг бошқа халқ билан қоришиб кетиши натижасида оммавий ассимиляция жараёни бошланиши лозим. Шу боис халқлар орасида мавжуд этник ва маданий фарқлар бир хилликка айланади (Schehermire 1986). Аслида, бундай ғоя Суғдиёнада Александрнинг Роксанага уйланиши мисолида дастлаб намоён бўлган. Шунингдек, Шарқнинг турли вилоятларида ҳарбий таянч қалъаларга асос солиш оқибатида, мазкур гарнизонларда қолдирилган юнон-македон жангчиларининг маҳаллий аёлларга уйланиши ҳам назарда тутилган.

Юришлар якунланишидан сўнг, Суза шаҳарида оммавий никоҳлар амалга оширилади. Александр ва унинг яқин дўстларидан бири Гепестион Доро III нинг қизларига уйланади. Шарқ вилоятлари зодагонларининг қизларини кўплаб юнон-македон лашкарлари хотин қилиб оладилар. Мисол тариқасида, Спитаманнинг қизи Апамага саркарда Салавк уйланади. Бундай никоҳлар тенг ҳуқуқли бўлганлигидан, Салавкийлар давлатида Апама номидаги шаҳарларнинг бунёд этилиши далолат бериши мумкин.

Ўрта Осиё худудда юнон-македонлар истило қилган Парфия, Марғиёна, Бақтрия ва Суғдиёна ерлари Салавкийлар давлати таркибига кирган. Хоразм, Чоч ва Фарғона эса мустақил ривожланади. Мил.авв. III асрнинг ўрталаридан бошлаб, Парфия ва Юнон-Бақтрия алоҳида давлатлар сифатида тараққий топган.

Таъкидлаш лозимки, қадимдан Ўрта Осиёда диний толерантлик ғоялари ривож топган. Бу жараён антик даврда ҳам намоён бўлиб, илк ўрта асрларда (V-VIII асрлар) халқларнинг ўзаро муносабатларида муҳим ўрин эгаллаб турган.

Буюк ипак йўлининг пайдо бўлиши халқаро муносабатлар ривожидида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Унинг тармоқлари нафақат савдо-иқтисодий алоқаларга, шунингдек, маданий мулоқотга ҳам ҳизмат қилган. Буюк ипак йўли орқали турли динлар, фалсафий қарашлар, маънавий қадриятлар, ёзув ва тасвирий санъат намуналари тарқалган. Мазкур мавзу адабиётларда етарлича таҳлил этилган (Rtveladze 2010).

Минтақанинг ўзида толерантликнинг ривожланиши маданиятнинг кўп хиллигида ва диний бағрикенглигида ўз аксини топган. Мисол тариқасида, Сурхандарё воҳасида турли шаклдаги ёзув намуналари аниқланган. Оромий ва юнон ёзувлари асосидаги бақтрия ёзуви, юнон ёзуви, ҳинд-кхароштни ва брахма ёзувлари шулар жумласидандир (Rtveladze, Livshits 1985). Шунингдек, қўхна Термизда, Фаёзтепа ва Қоратепида Будда ибодатхоналари, Далварзинтепада Будда ибодатхонаси ва ҳайвонот олами илоҳаси Нана ибодатхонаси (кушонлар даври) ҳамда қадимги шаҳар теваарагида зардуштийлар мақбараси - новус ўрганилган (Rtveladze, Livshits 1983).

Бундай ҳолат минтақанинг турли вилоятларида намоён бўлган. Марғиёнанинг Марв шаҳрида антик даври ва илк ўрта асрларга оид археологик ва ёзма маълумотларга кўра, монийлик, яҳудийлик, христианликнинг оқими насронийлик ва буддавийлик динлари ривож топган. Улар билан бирга маҳаллий эътиқодлар она илоҳа ва оловга сиғиниш тарқалган (Filanivich 2003). Бундан кўриниб турибдики, Марвда маҳаллий аҳоли билан биргаликда яҳудийлар, буддавийлик ва христиан

дини тарғиботчи - қоҳинлари ва бошқа халқларнинг вакиллари яшаганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

Қайд этиш лозимки, Ўрта Осиё ҳудудида маълум дин, хусусан христиан жамоаларининг пайдо бўлиши аслида эр.авв. III асрга бориб тақалади. Айнан шу даврда Эронда бошқа динга эътиқод қилувчиларни таъқиб қилиш жараёни авж олган эди. Зардўштилик динининг мутаассиб қоҳини бўлмиш Картир бу ишда асосий роль ўйнаб, айнан унинг кўрсатмасига мувофиқ Эрон ва унга қўшни бўлган ўлкаларда ўзга дин вакиллари қатагон қилиш ҳаракати оммавий тус олди. Христиан динига эътиқод қилувчи жамоа вакиллари Эронда бошланган бу таъқибдан қочиб, Ўрта Осиёдаги Суғд, Чоч, Хоразм ерларига келиб ўрнаша бошлаганлар (ВуҒаков 2011). Ўрта Осиё халқлари бундай вазиятда бу қочқинларга ҳайрихоҳлик ва бағрикенглик билан муносабатда бўлиб, уларнинг ўз ҳаёт йўллари давом эттиришларига катта кўмак бердилар.

Масалан, Эрондаги христианликни қабул қилган шаҳзодалардан бири эътиқоди туфайли таъқибга учраб, Суғдга қочиб келади. Бухоро ҳокими бухорхудот шаҳзодага олий ҳиммат кўрсатиб, унга катта ер-мулк инъом этади (По стопам). Мазкур даврда бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин эди. (Odilov 2019)

Эр.ав. II-III асрларга оид христиан жамоаларининг ашёвий қолдиқлари қадимги Марв кўрғони яқинидан, Эрқалъа, Кўктепа манзилгоҳларидан топилгани мазкур эътиқод гуруҳларининг ҳудуддаги мавқеидан дарак берарди (Dresvyanskaya 1989; Usmanova 1994; Loginov, Simson 1994). Хусусан, Хоразмдаги давлат бошқаруви ишларида православ христианлар (малкитлар), Марв, Суғд, Чочда эса несториан мазҳабидаги христианлар фаол иштирок эта бошлашди. Қайд қилиш лозимки, Иссиққўл бўйидаги Қурманти деган жойда археологлар томонидан қадимги христиан черковлари қолдиқларининг топилиши эрамиз бошларида христиан жамоаларининг Ўрта Осиё шимоли-шарқдаги кўчманчи аҳоли орасидаги ўзига хос ўрни мавжуд бўлганлигидан дарак беради. Чунончи, европалик картограф Кресрес 1375 йили тузган Осиё қитъаси каталогига Иссиққўлдаги авлиё Матфейга бағишланган христиан черкови тасвирланган эди. 2005 йили амалга оширилган археологик қазишма ишларида эса мазкур ҳудудда яшаган христианларга оид қатор ёдгорликлар ҳам топилди.

Эрамизнинг III асрига оид маълумотларда Марвдаги митрополия ҳақида маълумотлар берилиб, ушбу митрополия ўз таъсирини Қашғарга қадар ёйишга ҳаракат қилганлиги баён этилади. Турли савдо чорраҳалари туташган Хоразм ҳудуди эса азалдан Яқин Шарқ мамлакатлари билан савдо ва маданий алоқаларга эга бўлган. Мазкур ҳудудга Парфия орқали христианлик дини кириб келиб, эрамизнинг IV асрида у ерда маҳаллий православ христианлар (малкитлар) епархияси ҳам ўз фаолиятини юритган (ВуҒаков 2011). Шу ўринда таъкидлаш жоизки, айнан Суриядаги Антиохия шаҳри христианликни Шарқ томонга ёйилишида катта роль ўйнаган эди.

Бу даврда Ўрта Осиёда зардўштилик дини ҳукмронлик қилиб, зардўштилар ўз вақтида бошқа дин вакиллари, хусусан христианларга ҳайрихоҳлик билан муносабатда бўлганлар. Хусусан Марвдаги диний вазият хусусида эрамизнинг III аср охирларига оид зардўштилик дини мутаассиб қоҳини Картирнинг ёзишмаларида шундай ҳолат тасвирланади. Унга кўра Марв шаҳрида яҳудийлар, буддавий роҳиблар, браҳманлар, христианлар, монийлар яшаб, бу ўз вақтида мазкур ҳудудда ҳукмронлик қилган диний бағрикенглик ҳолатидан дарак берарди (Filanovich 2011).

Мазкур даврдаги христиан жамоаларининг нуфузи анча ўсиб, Марв епископи Илия ҳатто Никея соборидаги синод йиғилишида ҳам иштирок этар эди.

Манбаларнинг хабарига кўра, Марв шаҳридан шимолда авлиё Мар Георгис Марвазаяга бағишлаб Зарб қишлоғида, кейинчалик "Хароба кўшиқ" номини олган монастыр ёдгорлиги бўлиб, бу ерга кўплаб христиан несторианлар зиёрат учун ҳам ташриф буюришарди.

Христианликнинг яна бир маркази Суғд вилояти бўлиб, у ерга христианлар Буюк ипак йўли тармоғи орқали, Византия ва Эрондаги ички сиёсий аҳвол натижасида келиб қолишганди. Шу боис ҳам V аср бошларига келиб Суғд маркази бўлмиш - Самарқандда христиан митрополияси ҳам юзага келди. Мазкур митрополиянинг биринчи патриархи Ахая (410-415) исмли шахс бўлган. Ўз навбатида, христианликни қабул қилган суғд муҳожирлари Шарқий Туркистон ҳудудида ҳам ушбу динни ёйилишида иштирок этганлар. Бу борадаги ўнлаб ашёвий далиллар Турфон воҳасидан ва Дунхуандаги "Минг будда ғори"дан ҳам топилган. Бу борада Ладакх (Кашмир ва Тибет оралиғида) ерларида христианликни қабул қилган Ношфарнинг 841-842 йилларга оид ҳужжати ҳам тегишли аҳамият касб этади (Kibshict 1981; Jumagulov 1971).

Арман тарихчиси Егише Вардапет Эрон шоҳи Шопур II (309-379) даврида христианлик Ҳинд (Синд) дарёсигача ёйила бошлаганлигини, Яздигарде II (438-457) даврида эса амалга оширилган турли таъқиблардан қочган бу дин вакиллари шарқ томонга кета бошлаганликларини қайд этган эди. Натижада эса Бақтрияда ҳам христианлар сони кўпая борган.

Бу пайтда Сирдарё бўйида христианларнинг Винкерд шаҳарчаси бунёд бўлиб, Исфижоб ва Фарғонада ҳам христиан жамоалари юзага келади. Қашғарда ҳам епископлик юзага келиб, унинг епископи Марайя синод собор йиғилишида (424 йили, Маркабт) ҳам иштирок этади. Масаланинг яна бир эътиборли жиҳати шундаки, бу даврдаги христианлик Осиёдаги маҳаллий анъана ва ўзга элементлар билан аралаша кета бошлаганлигини ҳам кўриш мумкин эди (Buryakov 2011).

V аср ўрталарида юзага келган эфталийлар давлатида ҳам христианлик зардуштийлик билан бир қаторда асосий динлардан бирига айлана бошлади. Шу боисдан ҳам 549 йили Ўрта Осиёдаги эфталий-христианлар несторианлар патриархи Мар-Абудан ўзларига епископ тайинлашларини ҳам сўрашган эди (Nikitin 1984).

Қайд этиш лозимки, эрамизнинг VI асри ўрталарида юзага келган Турк ҳоқонлиги ўз ичига Хитойдан Қора денгиз соҳилларига қадар бўлган улкан ҳудудни қамраб олган эди. Аввал эфталийлар, сўнгра Турк ҳоқонлиги ҳукмронлик даврида ҳам Ўрта Осиёда турли диний қарашлар ҳукмронлик қилганини кўриш мумкин бўлган. Хусусан, ўлкада зардуштийлик, Кўк тангрига сифиниш, монийлик, шомонийлик, буддавийлик, турли анимистлик қарашлар, шу жумладан христианлик динига эътиқод қилувчи жамоалар мавжуд бўлган.

Турк ҳоқонлиги кўшинида бир вақтнинг ўзида турли динга эътиқод қилувчи ёлланма аскарлар ҳам хизмат қилишган. Манбаларнинг хабарига кўра, 591 йили эронлик саркарда Баҳром Чубин кўшини мағлуб бўлганида, унга кўмак учун бухорхудот томонидан юборилган аскарлар орасида пешонасига хоч чизилган христиан турклар ҳам бўлган.

Уструшона ҳокимларининг бири VI-VII асрлар чегарасида христианларнинг несториан мазҳаби хочи мавжуд бўлган тангаларни зарб этган. Бундай тангалар шу вақтда Чочдаги турк ҳокимлари тангаларида ҳам ўз аксини топган. Бу ҳол ўз

навбатида уларни христианлик динини қабул қилганликларидан дарак берарди (Nikitin 1984).

Шунингдек, VIII асрда Афригийлар сулоласи ичида христианлик динининг ҳам ўзига хос таъсири бўлган эди. 761 йили Еттисувга ўрнашган қарлуқ турклари орасида шомонийлик, буддавийлик, монийлик билан бир қаторда христианлик ҳам тарқалган эди. VII-VIII асрларда Еттисувдаги Оқ-Бешим манзилгоҳи, Тароз ва Новқат шаҳарларида ҳам христиан черковларининг қолдиқлари топилган эди. Албатта, мазкур динни ёйилишида христиан миссионерлари, биринчи навбатда патриарх Тимофейнинг (780-819) роли катта бўлган.

Амударё ва Сирдарё оралиғидаги замин бошқа динлар каби буддавийлик учун ҳам бошқа ҳудудларга ўтиш йўлаги ролини ҳам ўтаган. Эрамизнинг бошларига оид юртимиз жанубий сарҳадларидаги (Айритом, Далварзинтепа, Қоратепа, Фаёзтепа ва бошқалар) манзилгоҳлардан топилган ёдгорликлар унинг амалий тасдиғи бўлиб хизмат қилади. Кушон даврида унинг давлат дини бўлган буддизм бу даврда ўз позициясини анча мустақамланди. Бунинг исботини V-VI асрларда Ҳиндистон, аниқроғи унинг шимолидаги Кашмир ҳудудидан Ўрта Осиёга кўплаб буддавий роҳиблар кириб келишида ҳам кўриш мумкин эди.

VI-VII аср бошларида ҳатто баъзи Фарбий Турк ҳоқонлигидаги ҳукмдорлар ҳам буддавийликни қабул қилганлар. Улар Ўрта Осиё жануби, ҳозирги Афғонистон, шимолий Ҳиндистондаги буддавий диний иншоотлар қурилиши ишига ҳам ҳомийлик қилганлар. Хусусан, VIII асрда жанубдаги Тоҳаристон, Хутталонда буддавийлик кенг тарқалди. Буддавий монастыр ибодатхоналар қурилиш ишлари ривож топиб, бундай иншоотлар аввал Балхда барпо этилган эди. Кейинчалик улар Термизда - ўнта, Шуманда - иккита, Қубадиёнда учта бўлган ва ҳоказо. Ажинатепа, Кофирқалъадаги ёдгорликлар, Зангтепадаги браҳмий ёзувидаги буддавий матнлар буддавийлик динининг жанубдаги ўзига хос мавқеидан дарак берарди (Gafurov 1988).

626 йилда Ўрта Осиёда бўлган хитойлик сайёҳ ва руҳоний Сюан-Цзянь Термиздаги ўнта монастырда мингга яқин буддавий руҳонийлари яшаганликларини ҳам қайд этган эди (VOLTABOEV, MAHMUDOV 2013).

Мазкур дин нафақат жанубда, балки Суғдда ҳам тарқалган бўлиб, ушбу ҳолат ҳақида ҳудуддаги Санозор буддавийлик зиёратгоҳи қолдиқлари ҳам хабар беради (Kobzeva 2018).

Говурқалъа ёдгорлик мажмуасида эса бир вақтнинг ўзида христиан черкови қолдиқлари билан бир қаторда буддавийлик ибодатхонаси қолдиқлари ҳам топилган эди.

Илк ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудида яна бир диний оқим - монийлик пайдо бўлган. Мазкур дин вакиллари Эрондаги қувғиндан қочиб, ўзларига Ўрта Осиё ҳудудидан манзил қидира бошлайдилар. Ушбу дин ўз таъсирини айнақса Самарқанд ва Чағониён ҳудудида кенг ёяди. Таъкидлаш лозимки, Суғд ҳудудидаги монийлик динига эътиқод қилувчилар таъсири ошиб бориб, уларнинг диний раҳнамози қароргоҳи ҳам айнан Суғд маркази Самарқандда жойлашган эди. Суғд тили эса VII аср охирларига келиб шарқий монийлик черковининг расмий тили сифатида ҳам қабул қилинган эди. Мамлакатимиз ҳудудидан монийлик динига оид ашъвий далиллар жанубдаги баъзи манзилгоҳлар, хусусан Сурхондарёдаги Биттепа ёдгорлигидан ҳам топилган. Монийлик маълум вақтдан сўнг, туркий қавмлар ичида ҳам тарқала бошлади. Монийлик динининг "Нафнома" - "Халқ нома" - халқлар рўйхати тегишли аҳамият касб этади. Ўрта Осиё, хусусан Суғдда кейинчалик

суғд ва туркий тилидаги моний адабиёти ҳам юзага келган. Бу адабиёт учун махсус уч алифболи суғд ёзуви амал қилган. Моний ёзуви ўз навбатида суғд ва туркий адабиётларда ҳам қўллана бошланди. Суғд ёзуви асосида кейинчалик уйғур ёзуви шаклланган эди (Sodikov 1989). Суғддаги ҳолатга тўхталганда яна бир қизиқ воқеалик эътиборни тортади. Хитой сайёҳи Сюань-Цзянь Суғдда (VII аср 30-йиллар) аҳоли Дэс руҳига сифинганликларини таъкидлаган эди. Хусусан муаллиф ўз эсдаликларида юқорида номи қайд этилган руҳ шарафига "Ҳар куни беш туя, ўн от ва юз қўй қурбон қиладилар. Қурбонлик қилувчиларнинг сони баъзан 1000 кишига етиб қолади", дея таъкидлаган эди. Муаллиф сўзини давом эттириб, Суғдда оташпарастларнинг таъсири кучли бўлганини, уларнинг турли даражадаги ибодатхоналари мавжудлигини, иккита буддавий ибодатхона эса бўш ётганлигини ҳам ёзиб қолдирган эди (Samarkand 1971).

VIII аср бошларида Суғдда бўлган бошқа бир хитойлак муаллиф Хой Чао эса Суғдда "Осмон руҳига сифиниш" устувор бўлганлигини, ҳудуд ҳокими саройида "аждоқлар ибодатхонаси" борлигини ҳам айтиб ўтган эди (Gafurov 1988).

Аввал бошида Ўрта Осиё ҳудудида яҳудийлик дини вакиллари Аҳамонийлар ҳукмронлиги (эр.авв. VI аср) давридаёқ пайдо бўла бошлаган эдилар. Тўғри, улар кўп ҳолда халқаро Буюк ипак йўли тармоғи таъсирида юзага келган савдо-сотик, тижорат ишлари билан машғул бўлиб, ҳудудда жуда оз ҳолдагина истиқомат қилишган. Умуман олиб қараганда, ўлкада яҳудийлар жамоасининг пайдо келиши аслида милодий V-VI асрларга бориб тақалади.

Насафийнинг "Қандия" номли асарида шу даврдаги бир ривоят келтирилади. Унга кўра Зарафшон воҳасидаги сув тўғоннинг (Жўйи-арзиз) муаллифлари айнан яҳудий дини вакили бўлганлиги қайд этилади. Баъзи бир ривоятларга кўра Хоразмнинг қадимий пойтахти - Кот ҳамда Хивага асос солинишида яҳудийларнинг ҳам иштироки бўлган дейилади (Filanovich 2011).

Аввал эфталийлар, сўнгра Турк ҳоқонлиги даврида ҳам ижтимоий-маънавий ҳаёт бобида ўзга халқ, ўзга дин вакилларига нисбатан ҳайрихоҳлик ва бағрикенглик руҳи устувор бўлган.

Ўзаро яхши қўшничилик ва ҳурмат туркий қабилаларга хос фазилатлардан бири бўлиб ҳисобланган. Таъкидлаш жоизки, VI асрнинг иккинчи ярми - VII аср бошларида Турк ҳоқонлиги таркибига Узоқ Шарқдан то Азов денгизи соҳилларигача, шимолий Сибирдан Ҳимолай тоғлари етакларигача бўлган улкан ҳудуд кирар эди. Ушбу ҳудудда кўплаб халқ, элат ва қабилалар истиқомат қилиб, ўз навбатида уларнинг барчаси турли динларга эътиқод қилишар, барчасида ўзига хос қадрият ва қарашлар жо бўлган эди. Кўк тангри руҳига эътиқод қилган туркий қавмлар орасида кейинчалик Хитой ва Ўрта Осиёнинг таъсири натижасида бошқа динлар, жумладан христианлик, буддавийлик, монийлик ҳам тарқала бошлаганлиги хусусида аввал ҳам тўхталиб ўтилган эди. Фарбий Турк ҳоқони бўлмиш Тўн-Ябғу (Тўншоҳ) (618-630) маҳаллий халқ вакиллари, аввало зодагонлар билан яқинлашиш, улар билан қариндошлик алоқаларини ўрнатиш сиёсатини юритди. У ўз давлати манфаатлари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда Ўрта Осиё халқлари, уларнинг маданиятига хайрихоҳлик билан қаради. Тўн-Ябғу ижтимоий-маънавий ҳаётда бағрикенглик, айниқса диний, этник, фуқаролараро бағрикенглик, ҳамжиҳатлик масалаларига ҳам эътибор қаратди. Ҳоқонликда зардуштийликнинг устувор ўрни билан бир қаторда турли анимистик қарашлар, Кўк тангри руҳи, христианлик, монийлик, буддавийлик ҳам маълум даражада тарқалган ҳамда ҳоқонлик томонидан уларнинг эътиқоди тегишли даражада

муҳофаза ҳам қилинарди.

Бошқа дин ва қавм вакилларига нисбатан ўзаро ҳурмат, яхши қўшничилик анъаналари бунда катта роль ўйнади. Шубҳасиз, Тўн-Ябғунинг юқорида қайд қилинган ички сиёсати аҳолининг ҳамжиҳат бўлиши, турли этник ва диний низоларнинг олдини олишда катта роль ўйнади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, азалдан Суғд ва унга қўшни ҳудудларида турли элатлар ва хилма-хил диний жамоа вакиллари ҳамжиҳат ва ҳамкор бўлиб яшашган. Бу борада суғдлар ва турклар ўртасидаги муносабатлар тарихи ва уларнинг ўзаро симбиоз жараёни ибратли аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жоизки, суғдларнинг нафақат Ўрта Осиё, балки бутун Марказий Осиёдаги тарихий-маданий жараёнлардаги иштирокини ҳақли тарзда эътироф этиш керак. Жумладан, 1962 йили Мўғулистондан топилган 551-630 йиллардаги турк ҳоконларининг "Бургут ёдномаси" мисолида суғдларнинг Турк ҳоконлиги даврида ҳоконлик бошқарув ишларида фаол иштирок этганликларининг гувоҳи бўлиш мумкин (Vershtam 1997).

Ҳоконлик ҳудудидаги суғдлар бошлиғи (оқсоқоли) ҳокон томонидан "элтабар", яъни катта қабила раҳбари унвонига эга бўлган. Шу билан бирга туркларнинг ҳам Суғд маъмурий-бошқарувидаги иштироки кузатилади. Жумладан, агар бухоролик суғд Нахбанд (хитойча Нопаньто) турк ҳокони саройининг юқори лавозимли вакили бўлса, турк аслзодаси Чакин Чур Билга Бичут ўғли Панжикент шаҳри ҳокими сифатида узоқ йиллар давомида фаолият юритган. Шу боис ҳам халқнинг бирлиги ва ҳамжиҳатлиги кўпинча Хитой императорларини доғда қолдирган (Отahodjaev 2003). Бу хусусида 607 йилда ўз императори саройига маълумот юборган хитой жосуси Пэй Цзюй шундай дея ёзган эди: "Турклар соддадил ва тadbиркор эмаслар, улар орасига нифоқ солиш мумкин. Афсуски, уларнинг орасида суғдлар яшайди, улар айёр ва хийлакорлар. Ўшалар туркларни ўргатадилар ва йўналтирадилар" (Отahodjaev 2003).

Агар суғд ёзма ёдгорликлари асосида суғд ва турклар орасидаги бағрикенглик - толерантлик ғояси илдишларни ўрганадиган бўлсак, кўплаб аҳамиятга молик маълумотларга дуч келамиз. Жумладан, VII аср охири VIII аср бошларида Суғдда рўй берган жараёнлар ҳақида маълумот берувчи Муғ тоғи архиви ҳужжатлари бу борада тегишли аҳамият касб этади. Мазкур ҳужжатлар асосан "Суғд подшоси, Самарқанд ҳокими", сўнг Панжикент ҳокими Деваштич девонига тегишлидир. Ушбу ҳужжатлардан Деваштичдан аввалги Панж ҳокими Чакин Чур Билга Бичут ўғли исми турк бўлганидан далолат беради. У 15 йилдан зиёд (тахминан 693 йилдан то 708 йилгача) Панж вилояти ва шаҳрини бошқариб келган. Суғд аслзодаси Деваштич Панж ҳокими бўлган кезларда унинг хўжалик бошқарувчиси - фрамандори вазифасини Ўтг исми турк зодағони бажарган. Ўтгнинг мавқеи Деваштичдан кейин иккинчи даражада бўлганлиги кўплаб ҳужжатлар орқали ўз тасдиғини топмоқда. 718-719 йилларда битилган ҳужжатларда Деваштич Суғд подшоси ва Самарқанд ҳокими бўлган йилларда, арабларга қарши кураш учун ёрдам сўраб ўз элчиси Фатуфарнни Чочга жўнатади (Отahodjaev 2003).

Ҳужжат эса Фатуфарннинг Деваштичга жавоб мактуби бўлиб, у ўз навбатида Чоч тудуни ва Фарғона тутуғи билан учрашганини маълум қилади. Ушбу ҳужжатлар Суғддаги этнослараро масалаларга ойдинлик киритиб, суғдлар ва туркларнинг ягона мақсад йўлида бирлашиб, ҳамжиҳат, ўзаро иттифоқликда фаолият юритганликларини кўрсатади. Бу иттифоқ, 719-722 йилларда арабларга қарши Суғд, Чоч, Фарғона ва турклар коалициясига асос бўлиб хизмат қилди. Ажнабий

босқинга қарши маҳаллий халқлар ўзаро биргалашиб, озодлик ҳаракатида иштирок этишлари ушбу халқлар орасидаги мустақкам дўстона муносабатлардан дарак берарди. Муғ тоғи архивининг яна бир ҳужжати "Никоҳ гувоҳномаси" ва "Куёвнинг келин олдидаги мажбуриятлари" битикларидан иборат бўлиб, унда Ўттагин исмли турк аслзодаси билан Навекат (Навкат, Еттисувдаги суғд шаҳри) ҳоқими Чер ҳомийлигидаги суғд қизи Дуғдрунча никоҳи ва ўзаро битими қай этилган. Ҳужжатнинг аҳамиятли жиҳати шундаки, унда турклар ва суғдлар ўртасидаги никоҳ намунаси акс этган. Бу никоҳ зардуштийларнинг "Қонунлар уйи"да битилган. Туркий Ўттагин зардуштийларнинг анъанасига асосан "муқаддас илоҳ Митра иштирокида" келин Дуғдрунча олдидаги

мажбуриятларни ўз зиммасига олади(Отahodjaev 2003). Мазкур ҳужжат икки халқ орасидаги яқин муносабатларни акс эттирганлиги билан тегишли аҳамият касб этади.

Муғ тоғидан топилган яна бир ҳужжат араб ноибининг вакили Абдурахмон ибн Субҳнинг Деваштичга юборган мактуби бўлиб, унда Деваштичнинг яқин дўстлари суғд Нижитак ва турк Вағнпат Кўрчи номлари зикр этилган. Вағнпат Кўрчи, гарчи турк бўлсада,

зардуштитийликни қабул қилган ҳамда "вағнпат - катта қоҳин" даражасига эришган эди.

Шундай қилиб, Турк ҳоконлиги даврида кўплаб суғд зодагонларининг туркий иерархия таркибига кириши, турк гуруҳ бошлиқларининг эса маҳаллий маъмурий - бошқарув ва ҳўжалик юритиш тизимидаги иштироки одатий ҳолга айланган эди. Масаланинг яна бир эътиборли жиҳати шундаки, Муғ тоғидан топилган ҳужжатларда бирон-бир этнослар ва динлараро айирмачилик, ихтилофлар ҳақида маълумотлар учрамайди.

Суғд ва туркий аҳоли орасидаги диний бағрикенглик, том маънодаги толерантлик улар эътиқод қилган динларнинг бир-бирини тўлдирганлиги билан ҳам изоҳланади. Хитой сайёҳи Сюань Цзянь ўз "Биография"сида Еттисувдаги Турк ҳоқонлиги саройидаги зардуштийлик анъаналари, туркларнинг оловга сифинишлари ҳақида хабар берганлиги юқоридаги мулоҳазаларнинг мантиқий тасдиғи бўлиб хизмат қилади (Tugusheva 1991).

Ўрта асрларда суғд муҳожирлари бир қатор бошқа динлар (монийлик, христианлик) каби буддизмни ҳам Шарқий Туркистон, Турк ҳоқонликлари ва ғарбий Хитойда тарқалишида маълум даражада миссионерлик вазифасини бажарганлар. Шу билан бирга Шарқий Туркистонда кўним топган суғдлар у ердаги маҳаллий халқлар, асосан, турклар билан бир қаторда буддизмга эътиқод қилганлар. Бу ҳақда кўплаб суғд тилидаги буддавий ёзма адабиётлар таҳлили маълумот беради. Ҳатто суғд тилидаги буддавий асарларни турк котиблари кўчиришгани ҳам маълум бўлмоқда. Жумладан, "Важрачҳедика" номли асар Қутлуғ исмли турк котиби томонидан кўчирилган. Тарихий аҳамиятга молик "Вессантара жатака", "Мастак чашант", "Қилмишларимиз..." каби асарлар бир қадар аҳамият касб этиб, улар ўзбек тилига ҳам ўтирилган (Ishokov 2000).

4.Хулосалар:

Масалага хулоса тарзида қуйидагиларни таъкидлаш мақсадга мувофиқдир:

- Бағрикенглик умуминсоний қадрият бўлиб, у инсоннинг эзгуликка интилиши ва яратувчанлик фаолияти натижасида юзага келган. Унинг муҳим мезони - бошқа фикр, дунёқараш, дин, урф-одат, тил, этнос ва ирқларга нисбатан эҳтиром, кўп авлодларнинг тафаккури, маънавиятининг бойитилиши туфайли яратилган;

- бағрикенглик ибтидосида, атроф-муҳит сирларини англашга интилиш туфайли, инсоннинг экологик билимлари доирасининг кенгайиб бориши натижасида, ҳаёт тортиқ қилувчи табиатга нисбатан эҳтиром оила ва жамоалар ички муносабатларида ҳам намоён бўлган (оила аъзолари, фарзандлар, ёши улуг кишиларга ҳурмат билан қараш ҳамда матриархат анъаналари);

- бўлғуси халқлар ва давлатлар ҳудудий чегараларининг ривожини бошида ягона этноснинг жойлашуви билан боғлиқ бўлмаган ҳамда ҳамини мураккаб ва доимий янгилашиб борувчи этник ва маданий жараёнларни акс эттирган. Этник ва давлат-сий чегаралари шаклланишидан анча илгари аҳоли жойлашувининг ҳудудлари табиий-географик чегаралар билан белгиланган. Турли тарихий даврлар мобайнида кўплаб қабила ва элатлар, айниқса, улар муайян ҳудудларда аралаш жойлашиб истиқомат қилганлари туфайли умумий маданий анъаналарга эга бўлишган. Уларнинг яқин кўшничилиги, узоқ давом этган ўзаро муносабатлар ва таъсирлари нафақат маданий, балки этник синтезига ҳам олиб келган;

- ёзма маълумотларга кўра, мил. авв. V асрадаёқ ўртаосиёликлар - хорасмийлар, бақтрияликлар, сугдийлар, саклар Қадимги Шарқнинг Суза, Бобил, Мемфис каби шаҳарларида ва Элефантина оролида бошқа халқлар билан биргаликда яшаб, турли фаолият билан шуғулланганлар. Уларга нисбатан уй-жой, хусусий мулкка эга бўлиш, маҳаллий тил ва ёзувни ўрганиш, ўз эътиқодларини қадрлашга жиддий тўсиқ ва қаршилик бўлмаган;

- этномаданий кўп хиллилик шароитида, айрим халқларнинг маданияти ва дини турлича бўлса ҳам, уларнинг бирлашувига ахлоқий ва маънавий қадриятлар пойдевор вазифасини бажарган. Шу тариқа тинчлик, барқарорлик, тотувлик ва бағрикенгликка интилиш ўз аҳамиятини сақлаб келган, виждон эркинлиги, яъни қайси диннинг тарафдори бўлиш ҳуқуқий қафолатланган;

шунингдек, бағрикенглик тамойилининг айнан Ўрта Осиё хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида юзага келишини қуйидаги омиллар билан ҳаракатлаш мақсадга мувофиқдир.

- Ҳудудининг ўзига хос жўғрофий жойлашуви ва иқлимий шарт-шароити: қайд этиш лозимки, Ўрта Осиё, хусусан ҳозирги Ўзбекистон қулай геосиёсий масканда ранг-баранг ер рельефи ва ландшафтлардан иборат. Ҳудудда бир вақтнинг ўзида тоғлиқ, ўрмон, дашт, чўл ва саҳролар ҳам мавжуд. Иқлими эса мўтадил (континентал), тегишли табиат инжиқликларидан холи эмас. Бутун ҳудуд бўйлаб сув танқислиги доимо мавжуд бўлган. Мазкур ҳолат эса маҳаллий аҳолидан сабр-тоқатлилиқ, чидамлилиқ, меҳнатсеварлилиқ, мураккаб, гоҳида қурғоқчил жазирама ёз, бир вақтнинг ўзида қаҳратон қишга мослашувчанликни талаб қилган. Бу жўғрофий шароит аҳолини ҳар қандай табиат кийинчиликлариغا чидашига, меҳнатдан бўйин товламасликка, куч, матонат ва ирода эгалари бўлишга олиб келган. Буни ўз вақтида антик давр муаллифлари, хусусан "тарих фанининг отаси" бўлмиш Геродот ҳам таъкидлаган эди.

- Ҳудудий этник мутаносиблик: маълумки, Осиё ҳудудида бронза-темир даврларидан бошлаб ўтроқ зироаткор аҳоли ва кўчманчи чорвадор қабилалар истиқомат қилишган. Мазкур гуруҳлар ўртасида қадимги даврдан бошлаб ўзаро ҳурмат ва компромисс (келишувчанлик)ка асосланган муносабатлар қарор топган. Воҳалардаги зироаткор аҳоли ва кўчманчи чорвадор қабилалар ўртасидаги ушбу муносабатлар ўзаро манфаатли савдо-иқтисодий муносабатлар, ўзига хос турмуш тарзини ҳурмат қилишда ўз аксини топган эди. Зеро, чўл ва дашт ҳудудларда яшовчи туркий қавмларга хос бағрикенглик ва ишонч, воҳа туб жой аҳолисига

хос сабр-тоқатлилик ва меҳнатсеварлилик ушбу мутаносибликка асос бўлиб хизмат қилган. Шимол ва жануб ўртасидан ўзаро мутаносибликни асрлар давомида туркий қавмларнинг худудга кўчиб кела бошлаши, уларнинг туб жой аҳоли ички ишларига аралашмаслиги, маҳаллий аҳоли билан яхши қўшничилик алоқаларида ҳам кўриш мумкин эди.

Иқтибослар/Сноски/References

- [1] Buryakov, Yu. 2011. Становление христианства в Средней Азии (по письменным и вещественным источникам) // Русская православная церковь в Средней Азии. 140 лет. Добрососедства с исламом. Материалы межд.конф.- Ташкент. - С.25.
- [2] Filanovich, M. 2011. Исторические корни конфессиональной толерантности в Узбекистане (древность и средневековье) // Русская православная церковь в Средней Азии. 140 лет. Добрососедства с исламом. Материалы межд.конф.- Ташкент. - С.275.
- [3] Odilov, A. 2019. Ўзбекистон ижтимоий-маънавий ҳаётида бағрикенглик тамойилининг туган ўрни (ўрта асрлар мисолида).- Ташкент: Turon-Iqbol. - 3 б.т.
- [4] Murtazayeva, R. 2010. Межнациональные отношения и толерантность в Узбекистане: исторический опыт и современность. / Ответ.ред. Р.Х.Муртазаева. - Ташкент: Mumtozso'z. - 400 с.
- [5] Murtazayeva, R. 2010. Толерантность - как интегрирующий фактор в многонациональном Узбекистане. - Ташкент. Узбекистан, 2010. - 14 п.л.
- [6] Murtazayeva, R. 2016. Маҳалла - миллатлараро тотувлик ва бағрикенглик маскани. Тошкент: Мумтоз сўз. - 5 б.т.
- [7] Murtazayeva, R.; Doroshenko, T; Saipova K. and other. 2018. Межнациональное согласие в Узбекистане и толерантность: взгляд сквозь призму веков. - Ташкент: Turoniqbol. - 124 с.
- [8] Murtazayeva, R.; Doroshenko, T; Inoyatova, D.; Saipova K. and other. 2018. Бағрикенг Ўзбекистон диаспоралари тарихи (бухоро яҳудийлар, немис, корейс, грек, уйғур болтиқбўйи халқлари мисолида). - Тошкент: Turon iqbol. - 176 б.
- [9] Ata-Mirzaev, O.; Gentshke, V.; Murtazaeva, R. 2004. Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность. - Таш-кент: Университет. - 179 с.
- [10] Sagdullaev, A. 2018. Бағрикенгликнинг тарихий илдиэлари. - Тошкент: Tamaddun, 2018. - 2 б.т.
- [11] Saipova, K. 2018. Толерантность узбекского народа к эвакуированным и депортированным народам в годы войны с фашизмом. - Ташкент: Turoniqbol. - 5,37 п.л.
- [12] Этнодемографические процессы в Узбекистане. - Ташкент, 2005. Книга I. - 18,9 п.л.;
- [13] Этнодемографические процессы в Узбекистане. - Ташкент, 2005. Книга II. - 13 п.л.;
- [14] Урбанизационные процессы в Узбекистане: история и современность. - Ташкент, 2010. Часть I. - 20 п.л.;
- [15] Урбанизационные процессы в Узбекистане: история и современность. - Ташкент, 2010. Часть II. - 14 п.л.
- [16] Межнациональные отношения и толерантность в Узбекистане:

исторический опыт и современность. - Ташкент, 2016. - 18 п.л

[17] Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар: тарих ва ҳозирги замон. - Тошкент, 2003. - 29,5 б.т.

[18] Бағрикенглик - жамият барқарорлигининг асоси. - Тошкент, 2003.- 18,5 б.т.

[19] Ёшлар тарбиясида толерантлик - давр талаби. - Тошкент, 2008. - 20 б.т.

[20] Ўзбекистон тарихи фанидаги инновациялар: назария ва амалиёт. - Тошкент, 2013.

[21] Ўзбекистонда тинчлик-осойишталик, ҳавфсизлик ва миллатлараро ҳамжиҳатлиликни мустаҳкамлаш - мамлакат тараққиётининг пойдевори. - Тошкент, 2013.

[22] Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашда халқ дипломатиясининг тутган ўрни ва роли. - Тошкент, 2017.

[23] Pirshict, A; Mongayt, A.; Alekseev, V. 1968. История первобытного общества. - М.: Высшая школа.

[24] Lamberg-Korlovskiy, K. 1990. Модели взаимодействия в III тысячелетии до н.э.: от Месопотамии до долины Инда // Вестник древней истории. - М. - №1.

[25] Sarianidi, V. 1975. Древние земледельцы Афганистана. - М.: Наука;

[26] Askarov, A; Shirinov, T. 1993. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. - Самарканд.

[27] Gardin, J., Lyonnet, B. 1974-1978. L'aprospection archeologique de la Bactriane orientale: premiers resultats // Mesopotamia. XIII-XIV

[28] Frankfort, H. 1985. Tradition harappenne et innovation Bactrienne a'Shortughai // L'archeologique Bactriane ansienne. - Paris.

[29] Sagdullaev, A. 2000. Средняя Азия и Индия - формирование ранних путей историко-культурных связей // Индия и Центральная Азия (доисламский период). - Ташкент.

[30] Adams, W. 1968. Invasion, Diffusion, Evolution // Antiquity. XLII. - № 167.

[31] Ioffi, N. 1986. Сферы взаимодействия в Месопотамии // Древние цивилизации Востока. - Ташкент: Фан.

[32] Atanbaeva, B., Rogojinskiy, A. 2006. Могильник Шагым - новый памятник эпохи бронзы Восточной Ферганы // Археологические исследования в Узбекистане. 2004-2005 гг. - Ташкент.

[33] Sarisnidi, V. 2010. Задолго до Заратуштры. - М.: Старый сад.

[34] Rtveldadje, E. 2005. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. - Ташкент.

[35] Mavlonov, O. 2008. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. - Тошкент: Академия.

[36] Dandamaev, M.; Lukonin, V. 1980. Культура и экономика Древнего Ирана. - М.: Наука.

[37] Dandamaev, M. 1982. Индийцы в Иране и Вавилонии в ахеменидский период // Древняя Индия. Историко-культурные связи. - М.

[38] Kent, R. 1953. Old Persian: Grammer. Texts. Lexicon. - New Haven

[39] KurctiyRufIV, 11, 5.

[40] Sagdullaev, A. Қадимги Ўрта Осиё тарихи... - Б.78.

[41] Шахермайр Ф. Александр Македонский. - М.: Наука, 1986. - С.291-293.

[42] Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. - Ташкент: Шарқ, 2000.

- [43] Ртвеладзе Э.В., Лившиц В.А. Памятники древней письменности. - Ташкент: Фан, 1985. - 38 с.
- [44] Сагдуллаев А., Ртвеладзе Э. В стране золотого огня. - Ташкент: Узбекистан, 1983. - С.77-83.
- [45] Филанович М.И. Религиозная толерантность городов на Великом шелковом пути // Бағрикенглик - жамият барқарорлигининг асоси. - Тошкент, 2003.
- [46] Буряков Ю. Становление христианства в Средней Азии (по письменным и вещественным источникам) // Русская православная церковь в Средней Азии. 140 лет. Добрососедства с исламом. Материалы межд.конф.- Ташкент, 2011. - С.20-21.
- [47] По стопам Фомы. Христианство в Центральной Азии. - М., 2011. - С.40.
- [48] Дресвянская Г.Я. Некрополь старого Мерва // Труды ЮТАКЭ Ашхабад, 1989. Т.ХІХ; Усманова З.И. Христианские памятники Туркмении // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. - Ташкент, 1994. - С.29-31;
- [49] Логинов С., Симсон О.Дж. Раскопки в Мерве на городище Эркале в 1992-1993 гг. // Тезисы докладов научной конференции / Мерв в древней и средневековой истории Востока. - Мары, 1994. - С.51.
- [50] Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык // Основы иранского языкознания. Средне-иранские языки. - М.: Наука, 1981. - С.354-361; Жумагулов Ч. Язык старотюркских несторианских памятников Киргизии. - Фрунзе, 1971. - С.10-12.
- [51] Никитин А.Б. Христианство в Центральной Азии (древность и средневековье) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связь. - М., 1984. - С.122.
- [52] Гафуров Б.Г. Таджики. Книга первая. - Душанбе: Ирфон, 1988. - С.310.
- [53] Болтабоев Ҳ. Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. I жилд. Қадимги давр. - Тошкент: Mumtoz so'z, 2013. - Б.386.
- [54] Кобзева О.П. Исторические корни толерантности в Узбекистане. / Межнациональное согласие в Узбекистане и толерантность: взгляд сквозь призму веков. - Ташкент: Turon-Iqbol, 2018. - С.9.
- [55] Содиқов К. Эски уйғур ёзуви. - Тошкент, 1989. - Б.42.
- [56] Самарқанд тарихи. Икки томлик. Итом. - Тошкент: Фан, 1971. - Б.128-129.
- [57] Гафуров Б.Г. Таджики. Книга первая. - Душанбе: Ирфон, 1988. - С.358.
- [58] Бернштам А.Н. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет. // ВДИ, 1997. - №3. - С.88.
- [59] Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Сўғдаги миллий ва диний бағрикенглик (суғд ёзма манбалари асосида) // Бағрикенглик - жамият барқарорлигининг асоси. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. - Тошкент, 2003. - Б.171.
- [60] Тугушева Л.О. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзянь. - М.: Наука, 1991. - С.5-7.
- [61] Исҳоқов М.М., Отахўжаев А. Сўғдарнинг буддавий фалсафий-ахлоқий меросидан // Қадимги ёзма ёдгорликлар. - Тошкент: Ёзувчи, 2000. - Б.33-38.

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

№1 (2020)

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амир Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000